

PIILOTETUT MERKIT – MERKITYSTEN ARKEOLOGIA JA SYVÄHENKISTÄ ELÄMÄÄ

Elämme keskellä merkkien maailmaa, mutta niistä olennaisimmat eivät välttämättä ole niitä, jotka ovat eniten esillä ja tarjoutuvat meille helpoimmin. Todellinen merkitys piilee aina fyysisen merkin takana. Jacques Lacanin psykoanalyysissa oletettiin, että tiedostamaton puhui vain joskus merkkien jonossa. Sosiologiassa yhteiskunnan rakenne, struktuuri, joka hallitsee meitä, on vain käsite, arkielämässä on vain erilaisia käyttäytymisiä. Jo Umberto Ecoille rakenne oli poissa. Taiteissa esteettinen vain ilmenee taideteoksissa. Musiikki ei ole äänissä, vaan sävelten takana. Tulevaisuuden tutkijat pohtivat skenaarioita ja analysoivat esiin kätkeytyjä, heikkoja signaaleja, merkkejä jotka eivät ole vielä merkkejä. Julia Kristevan mukaan verbaali kieli on vain jäävuoren huippu, tarvitaan merkitysten periskooppia löytämään se mitä on pinnan alla, eli ”khoraa”, kehon todellisuutta. Myytit, riitit, salakoodit, kalimaalaukset ovat viestejä, joiden purkamiseen ja ymmärtämiseen tarvitaan semiotiikkaa.

Eero Tarasti

OTTO LEHTO

VAPAUDEN ILLUUSION LOPPU – SPINOZA JA RADIKAALI DETERMINISMI

Johdanto

Baruch Spinoza, tuo Amsterdamin kuuluisin juutalainen evakko, filosofisen rationalismin ja idealismin suuri nimi, kaikkien sorrettujen ja vainottujen harhaoppisten esikuva ja Gilles Deleuzen ihannoima ”filosofien kuningas,” on toki filosofian historian tunnettua vakiokaartia. Hän on kuitenkin harvemmin enää nykyään harrastettu filosofi – mikä on sääli, sillä hänen ”Etiikka”-teoksensa on ansaitustikin yksi rationalistisen moraalifilosofian, ja monistisen metafysiikan, klassikkoja.

Minä väitän, että häneen yhdistetty determinismi on puolustettavissa oleva kanta. Väitän, että maailma on yhtenäinen, verkostoitunut kokonaisuus, jossa kaikki (potentiaalisesti) vaikuttaa kaikkeen, ja syy-seuraus suhteet muodostavat ikuisen, maailman alusta kumpuavan ketjun, joka toimii omien lakiensa mukaan maailman loppuun saakka. Ihmiset ovat osa tätä ketjua, ja heidän koko olemuksensa (psykologiansa, fysiologiansa, sosiologiansa) on osa maailmankaikkeuden kausaalista prosessia. Ihmisen tahto ei ole ”syy vailla syytä,” eikä materiaalisen maailman yläpuolella leijuva transsendentti todellisuus, vaan (eräs) syy jolla on omat syynsä (jotka määrittävät l. determinoivat sen olemisen mahdollisuudet), ja toki myös omat seuraamuksensa (jotka ovat sen itsensä määrittämät l. determinoivat). Tahto on siis sekä determinoitu että determinoiva. Tämän voi esittää seuraavasti:

1. Kaikki asiat maailmassa ovat sekä determinoituja että determinoivia.
2. Ihmisen mieli on asia maailmassa.
3. Siispä, ihmisen mieli on sekä determinoitu että determinoiva.

Miksi tarvitaan determinismia? Ja eikö voluntarismi, tai ainakin vesitetty kompatibilismi, ole ihan ”common sense” mukaista? No, tuskin kukaan kieltää, että ihmisillä on haluja, ajatuksia, toiveita ja eräs kyky nimeltään ”tahto.” Kysymys ei olekaan, onko tahto olematon – tätä tuskin kukaan väittää – vaan onko se vapaa (jossain metafyyysisessä mielessä). Spinozan – ja modernin tieteen – mukaan se ei voi tätä olla. Ihmisen vapaus on determinoitu; Ihminen on ”prosessi” maailman prosessien joukossa.

Ihmisen metafysiikka ja tahdon ”vapauden” idea

Oletetaan, että maailma koostuu voimista, prosesseista ja syy-seuraus-verkostoista (jotka voivat olla niin monimutkaisia, että ihmisen on niitä vaikea kunnolla havaita). Tällaisen maailman monistinen metafysiikka on loputtoman monipuolinen, eikä sitä pidättelee mikään muu kuin sen oma välttämättömyytensä. Tällainen maailma sisältää kauneutta, tuskaa, pimeyttä, eläimiä ja golf-palloja. Tällainen maailma sisältää neutroneita, mustia aukkoja ja myös Bruggen kaupungin arkkitehtuurin. Ihminen on maailmankaikkeuden osa, ja siispä osa tämän maailman välttämättömyyttä (sekä olemukseltaan että luomuksiltaan). Ihmisen olemassaololla on syynsä; myös ihmisen teoilla on syynsä. Kuitenkaan ihminen ei kykene täysin ymmärtämään itse itsensä syitä, eli siis niitä syitä, jotka ovat johtaneet hänen oman olemuksensa, luonteensa ja valintojensa olemassaoloon. Koska ihminen on epätäydellinen, eli siis vain luomakunnan osa (yksi osa sen välttämätöntä olemassaoloa, mutta ei sen olemassaolon periaate itsessään), ihminen ei kykene täydelliseen ymmärrykseen maailmankaikkeuden välttämättömyydestä ja niistä syy-seuraus-suhteista, jotka määrittelevät (determinoivat) jokaisen kosmisen hetken ja tilanteen, myös hänen inhimillisessä todellisuudessaan. Siispä hän ei kykene näkemään omaa olemassaoloaan välttämättömänä. Otetaan havainnoiva esimerkki:

Esimerkki (A):

Jos ihmisen satuttaa jalkansa, hän ei koe, että se oli välttämätöntä. ”Mitä jos olisinkin astunut sivuun, niin silloin en olisi lyönyt jalkaani kiveen?” Kyllä, tämä on juuri ihmisen

usko. Mutta tällä tilanteella on oma deterministinen logiikkansa, jos vain uskalletaan mennä pintaa syvemmälle:

1. Sinä et astunut sivuun, koska et tiennyt, että siinä oli sellainen kivi.
2. Sinä et tiennyt, että siinä on kivi, koska et kykene havaitsemaan kaikkea maailmassa.
3. Et kykene havaitsemaan kaikkea maailmassa, koska olet epätäydellinen ihminen.
4. Olet epätäydellinen ihminen, koska olet luotu sellaiseksi.
5. Olet luotu sellaiseksi, koska ihminen on evoluution tulosta, ja evoluutio on kesken-eräinen prosessi.
6. Evoluutio on kesken-eräinen prosessi, koska luonnonvalinta tapahtuu hitaasti.
7. Luonnonvalinta tapahtuu hitaasti, koska energian kiertokulku ja luonnon systeemi-
en kehitys maapallolla on rajoittunut fysiikan ja biologian lakien mukaan.
8. Fysiikan ja biologian lait rajoittavat maapallon ja luonnon systeemeitä, koska fysi-
ikan ja biologian lait ovat perustavanlaatuisia maailmankaikkeuden universaaleja.
9. Fysiikan ja biologian lait rajoittavat ovat perustavanlaatuisia maailmankaikkeuden
universaaleja, koska X, Y ja Z, jne.... (tätä kausaalista ketjua voisi jatkaa *ad infini-
tum*.)
10. *Summa summarum*, ihminen on osa materiaalista ja biologista todellisuutta; fysi-
ikan ja biologian lait rajoittavat siis myös ihmisten psykologian ja tahdon kaikkivoi-
paisuutta; ja vastauksena vastaväitteeseen, että ihminen olisi, tilanteessa kuin tilan-
teessa, VOINUT valita toisin, tulee aina sanoa: ”kyllä, aivan samoin kuin Jumala
olisi VOINUT luoda maailman toisin; hän olisi VOINUT luoda maailman, jossa
luonnon lait toimivat eri tavalla; hän ei kuitenkaan näin tehnyt; siispä, sinäkään et
olisi VOINUT tehdä toisin, koska kaikki mitä olet ikinä tehnyt, on ollut maailman
logiikan välttämätöntä seurausta.”

Tämä on toki kärjistetty esimerkki, eikä se ehkä vakuuta lukijaa, joka ajattelee, että ihm-
miselle KUITENKIN olisi – ”tietysti” – ollut ns. valinnanvapaus, eli mahdollisuus tehdä
toisin. Mutta tämä valinnanvapauden illuusio on funktio ihmisten tietämättömydestä
ja heikkotahtoisuudesta. Ihminen ei tiedä kaikkea, ei edes sitä, mitä hänen pitäisi vali-
ta (ainoastaan kaikkitietävä olento voi aina valita oikein). Tämän takia, rationaalisen tai
tunteihin perustuvan kalkyylin (eli todellisuuslaskennan ja syy-seuraus-suhdeanalyysin)
perusteella, hänen tahtonsa heittelee eri vaihtoehtojen välillä; tämä on ihmisen luonteen
mukaista. Ihminen pyrkii saavuttamaan varmuuden – eli valitsemaan oikein. Ihminen
kuitenkin, oman luonteensa mukaisesti, välttämättä aina valitsee *jotain* – ja, parhaimman
mahdollisen maailman näkökulmasta, ihminen *aina* valitsee väärin, koska ihminen ei
koskaan saavuta täydellisen tiedon tilaa. Siispä ihminen on aina ”syyllinen” (Augustinuk-
sen ja Heideggerin tarkoittamalla tavalla) ja langennut epätäydellisten kompromissivalin-
tojen loputtomaan kiirastuleen. Ihminen välillä lyö jalkansa kiveen. Ihminen jatkuvasti
(tietämättömyyttään tai tahdon heikkouttaan) tekee itsetuhoisia ja typeriä asioita, vaikka
ihmisen tahdon tarkoitus ja päämäärä, Spinozan mukaan, on nimenomaan edesauttaa
ihmisen hyvinvointia ja olemassaoloa. Jos ihmisellä *todella* olisi vapaus valita, ihminen
Spinozan mukaan aina valitsisi oikein. Mutta ihminen joutuu tekemään asioita epätäydell-
lisen tiedon, ja epätäydellisen tahdonvoiman, determinoivana. Ihminen on siis täydellisen
determinoitu (eli ehdollistettu), mutta koska hänen tahtonsa on osa maailmankaikkeu-
den prosessia, sillä on myös oma determinoiva funktionsa (eli toimintakykynsä).

Ihminen ei kuitenkaan *koe* itseään determinoiduksi. Ihminen kokee, että kun hän kirjoittaa vaikka kirjaa, hän on *itse itsensä* liikkeellepanija ja aikaansaaja, eikä hän koe niitä (piilotettuja) syitä, jotka mobilisoivat hänet kirjailijaksi. Hän ei koe, että maailmankaikkeuden alkuräjähdyks, tai maapallon alkueliöiden kehitys kompleksisimmiksi eläinlajeiksi, tai hänen yhteiskuntansa sosiaaliset odotukset, tai koulutustaustansa, olisivat hänen kirjailijauransa ”syitä”, mutta tässä hän on (triviaalisti) väärässä. Sikäli hän kuitenkin *on* oikeassa, että *yksikään* näistä ei ole riittävä tai välttämätön syy sille, että hän sattuu tänä päivänä kirjoittamaan juuri tällaista ja tällaista tekstiä, mutta ne *kaikki yhdessä*, ts. maailmankaikkeuden holistisesti determinoitu/determinoiva syy-seuraus-verkosto, ovat hänen jokaisen liikkeensä, olemuksensa ja tahtonsa materiaallinen, formaalinen, efektiivinen ja teleologinen ”syykompleksi,” näin aristotelelaisittain ilmaistuna. Tätä ihminen ei kuitenkaan tajua, koska hän ei voi *tietää* eikä *hahmottaa* tätä äärettömän kompleksista todellisuutta, joka hänet ja häntä määrittää.

Mikä, sitten, on ihmisen tahdon mahdollisuuksien ontologinen status? Jos, tosiaan, kaikki maailmassa – ihmisen valinnat mukaan lukien – voidaan aina ”retroaktiivisesti” nähdä välttämättömästi tulleen tapahtuneeksi tietyllä tavalla, niin miksi sitten ihmisellä todella ON mahdollisuuksia muuttaa maailmaa?

Otetaan esimerkiksi ihmisen tahdon determinoivasta (”vapaasta”) toiminnasta, poliittinen vallankumous:

Esimerkki (B):

1. Jos ihmiset kokevat yhteiskunnan olotilan tuskaiseksi, he haluavat muuttaa yhteiskuntaa.
2. Ihmisen yhteiskunta on (mm. historiallisesti ja sosiaalisesti) determinoitu.
3. Yhteiskuntarakenne on siis välttämätön. Miten se voi tulla problemaattiseksi?
4. Se tulee problemaattiseksi, koska ihminen huomaa, että sen ”välttämättömyys” on vain näennäistä. Eli toisin sanoen: sillä, mikä on tänään ”tilassa A,” ei ole mitään syytä olla edelleen huomenna ”tilassa A,” jos on olemassa mahdollinen ”tila B,” eli että myös ”tila B” on luonnon välttämättömien lainalaisuuksien sallima olotila, joka on inhimillisten päämäärien suhteen myös *parempi* tavoiteltavissa oleva olotila.
5. *Mutta ensin tämä ”tila B” täytyy tiedostaa/havaita/uneksia/haluta/ agitoida/toteuttaa.*
6. Tämän jälkeen ”tilasta A” siirtyminen ”tilaan B” tulee mahdolliseksi (koska se on universumin lakien mukaista), joskaan ei välttämättömäksi. Ainoa asia, joka on välttämätöntä, on se, että asiat tapahtuvat universumin lakien mukaan.
7. Universumin lait eivät kiellä sitä, että ihmisten erilaiset kyvyt ymmärtää ja hahmottaa maailmaa johtavat sosiaalisiin kamppailuihin; ihmisluonto jopa tämän edellyttää.
8. Seuraa sosiaalinen prosessi, jossa kaksi yhteiskunnallista prinssiippiä eli voimaa, muutoksen ja konservatismiin liikkeet, kamppailevat herruudesta. Tämä vastaa analogisesti sitä, kun painovoiman ja aerodynamiikan lait kamppailevat nuoren kokemattoman linnun siivissä siitä, pääseekö lintu lentämään vai putoaako se maahan.
9. Jos konservatismi voittaa, se näyttäytyy retroaktiivisesti välttämättömänä (koska konservatismiin voimat olivat vahvemmat ja/tai heillä oli paremmat argumentit); jos taas vallankumous voittaa, se näyttäytyy retroaktiivisesti välttämättömänä (koska vallankumouksen voimat olivat vahvemmat ja/tai heillä oli paremmat argumentit).

Vallankumous oli (inhimillisestä näkökulmasta) ensin mahdotonta, sitten mahdollista, ja lopulta välttämätöntä. Jumalan ja äärettömyyden näkökulmasta (*sub specie aeternitatis*), vallankumouksen onnistuminen oli yksinkertaisesti välttämätöntä, eli sillä oli *syynsä*, eli se oli täysin determinoitu. Ihmisten toiminnat muutoksen hyväksi (tai sitä vastaan) olivat toki itsessään, paitsi determinoituja, niin myös determinoivia, koska ihmiset ikään kuin ottavat vastaan universumin liikkeen ja työntävät sen ulos tahdostaan. Ihmiset, luonnon prosesseina, olivat juuri se efektiivinen determinoiva voima, jonka kautta universumin välttämättömyys toteutui sosiaalisena vallankumouksena, eli yhteiskunnallisten olojen äkillisenä muutoksena. (Tämä ei eroa determinoituneisuudessaan mitenkään esimerkiksi äkillisestä tähden räjähdyksestä; paitsi että toiminnan agentit ovat jälkimmäisessä tapauksessa ei-biologisia.)

Siispä, ihmisellä on (determinoitunutta) kykyä determinoida asioita, ts. *toimia syynä seuraamuksille*. Tämä johtuu hänen ihmisluonnostaan, joka on evoluution kautta kehittynyt ottamaan vastaan maailman energiaa ja materiaa, muokkaamaan sitä (transformatioprosessien kautta), ja luomaan uusia asioita, ja tässä olemme ontologisesti samalla tasolla kuin majava, haaskalintu, hiilivoimala tai aurinko.

Loppusanat:

Olemme havainneet, että Spinozan mukaan ihminen on epätäydellinen olento, joka omaa tietämättömyyttään kokee itsensä vapaaksi, ts. ”vapaaksi-maailman-determinoituneisuudesta.”

Lajina ja yksilöinä kykenemmekin vaikka mihin vallankumouksiin. Kuitenkaan ”vapautemme” ei ole mitään muuta kuin näennäistä vapautta, joka johtuu meidän kuvittelu-kykyämme ja tiedon kykyjemme rajallisuudesta. Me emme ymmärrä kaikkia niitä syitä, jotka meitä determinoivat, joten ajatteleme, että olemme ”vapaita” syy-seuraus-suhteiden logiikasta kokonaisuudessaan. Me koemme *itseemme* voimana, joka ylittää maailman rajat. Me kykenemme saamaan asioita aikaan maailmassa, joita ”maailma itse,” ikään kuin, ei kykene saavuttamaan. Me *olemme* tämä (determinoiva) voima, joka mm. rakastuu, käy kaupassa ja matkustaa Sri Lankaan. Mutta tämä on kuin jos kelkka, joka putoaa alas mäkeä, kuvittelisi, että se on itse oman putoamisensa aiheuttaja! Se, joka antaa meille voiman, on maailmankaikkeus itse, eli se ainoa maailman substanssi, joka on olemassa. Se voima, joka meissä on – tahdon voima, ajattelun voima, liikkeen voima – ei ole mitään muuta kuin maailmankaikkeuden energia meidän prismamme läpi suodatettuna. Siispä me olemme (ei edes mitätön) osa maailmankaikkeuden energian, substanssin, luonnon lakien ja jumaluuden salattua, ikuista olemassaoloa, kehitystä ja liikettä.

Lähde

Spinoza, Baruch 1989. *Ethics*. Lontoo, Englanti: J. M. Dent & Sons Ltd.